

7

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԹՈՒՐ ԴԵՐԵՆԻԿԻ ԴՈՒՄԱՆՅԱՆ

1980 թ. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ.
ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, ԸՆԹԱՑՔԸ, ՀՆՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Է.00.02 «ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ»
մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների ֆեկմածուի
գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսությամբ

ՍԵՂԱՍԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2007

Ատենախոսության քեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտում

Գիտական ղեկավար՝

պատմական գիտությունների քեկնաձու,
դոց. Ռ. Ա. Սաֆրաստյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

պատմական գիտությունների դոկտոր
Ա. Գ. Ավագյան

պատմական գիտությունների քեկնաձու,
դոց. Հո. Ս. Կորխմազյան

Առաջատար կազմակերպություն՝

Երևանի պետական համալսարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2007 թ. հունիսի 8-ին ժ. 13⁰⁰ին ՀՀ ԳԱԱ
Արևելագիտության ինստիտուտում (հասցեն՝ 375019, Երևան, Մարշալ
Բաղրամյան պող., 24 գ) գործող ՀՀ ԲՈՀ-ի 006 մասնագիտական խորհրդի
նիստում:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2007 թ. մայիսի 8-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների քեկնաձու՝

Ա. Կ. Շարարյան

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1980 թ. ռազմական հեղաշրջման համալիր ուսումնասիրությունն ունի
կարևոր գիտական և կիրառական նշանակություն: Թեմայի համակողմանի
հետազոտումը խիստ արդիական է ոչ միայն Թուրքիայի այդ ժամանակա-
շրջանի պատմության ուսումնասիրման, այլ նաև ժամանակակից Թուր-
քիայում տեղի ունեցող քաղաքական դինամիկ գործընթացները, ինչպես
նաև այդ գործընթացների վրա բանակի ունեցած ազդեցությունն ավելի
խորը հասկանալու և գնահատելու համար:

Բանակը կարևոր դերակատարում ունի հանրապետական Թուր-
քիայի քաղաքական կյանքում: Այն հանդես է գալիս Քեմալ Աթաթյուրքի
հիմնադրած հանրապետության հիմնարար արժեքների և երկրի պաշտոնա-
կան գաղափարախոսության՝ քեմալիզմի պաշտպանի դիրքերից: Թուր-
քիայի պատմության վերջին հինգ տասնամյակների ընթացքում բանակն
արդեն չորս անգամ ուղղակիորեն միջամտել է երկրի քաղաքական կյանքին
(1960 թ., 1971 թ., 1980 թ., 1997 թ.)՝ հիմնավորելով այն Աթաթյուրքի ժառան-
գած գաղափարական և քաղաքական արժեքները պաշտպանելու անհրա-
ժեշտությամբ: Այսօր էլ, երբ Թուրքիայում սրվել է պայքարը քեմալական-
ների և իսլամականների միջև, թուրքական հասարակությունն ակտիվորեն
քննարկում է բանակի հերթական միջամտության հնարավորությունը,
Թուրքիայի աշխարհիկ պետություն մնալու հեռանկարները և իսլամական
պետության վերածվելու և դասական իսլամական երկրների շարքերը հա-
մարելու վտանգները: Վերջին հաշվով՝ Թուրքիայում իրականացված
ռազմական հեղաշրջումները, այդ թվում և 1980 թ. հեղաշրջումը, ի թիվս այլ
հանգամանքների, պայմանավորված էին նաև այն բացահայտ և քաքնված
պայքարով, որ ընթանում էր և շարունակում է ընթանալ քեմալականների և
իսլամամետ ուժերի միջև Թուրքիայի պետական կառուցվածքի ապագայի,
աշխարհիկ կամ իսլամական պետություն դառնալու, ներքին և արտաքին
կողմնորոշումների առանցքային հիմնախնդիրների շուրջը:

1980 թ. սեպտեմբերի 12-ին թուրքական բանակի վերնախավի կողմից
իրականացված ռազմական հեղաշրջման ուսումնասիրությունն արդիական
է նաև այն առումով, որ այն Թուրքիայում սկիզբ դրեց նոր քաղաքական հա-
մակարգի, որը գործում է մինչև օրս: Հեղաշրջման հեղինակների նախա-
նշած քաղաքական համակարգի առանձնահատկություններով են զգալի
չափով պայմանավորված այն քաղաքական սուր հակասությունները,
որոնք ի հայտ են եկել այսօրվա Թուրքիայի քաղաքական-հասարակական

և գաղափարական կյանքում: Մասնավորապես զինվորականների կողմից առաջարկված և նրանց ճնշման ներքո ընդունված 1982 թ. սահմանադրությունը ենթարկվում է սուր քննադատության՝ հասարակության տարբեր խավերի կողմից: Այդ քննադատության հիմնական քիթախ է 1982 թ. սահմանադրությամբ ամրագրված բանակի որոշիչ դերը երկրի քաղաքական համակարգում: Վերջին մի քանի տարիների ընթացքում Թուրքիան տեղի տալով Եվրամիության պահանջներին՝ համապատասխան փոփոխություններ է մտցնում երկրի կառավարման համակարգում՝ նվազեցնելով բանակի դերակատարումը:

Սույն թեմայի ուսումնասիրումը կարևոր է և հնարավորություն է տալիս խորությամբ հասկանալու մեր հարևան հանրապետության քաղաքական կյանքում վերջին շրջանում ի հայտ եկած բարդ երևույթները և դրանց հետևանքները, ինչպես նաև նրանց ազդեցությունն ապագա գործընթացների վրա:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ատենախոսության նպատակն է համալիր ուսումնասիրության ենթարկել 1980 թ. սեպտեմբերի 12-ի ռազմական հեղաշրջման նախադրյալներն ու պատճառները, ներկայացնել նրա նախապատրաստումն ու իրագործումը, քննել դրա հետևանքները: Հեղինակն այս ամենին ձգտել է հասնել հետևյալ խնդիրների առաջադրմամբ.

- Ուսումնասիրել բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունները Թուրքիայում և բացահայտել բանակի դերը երկրի պետական-քաղաքական կյանքում, քննարկել թուրքական բանակի գաղափարա-քաղաքական նկրտումները, ներկայացնելով բանակի՝ քաղաքական կյանքին միջամտելու դրդապատճառներն ու նպատակները:
- Սկզբնաղբյուրների և այլ նյութերի վերլուծության հիման վրա ներկայացնել ներքաղաքական իրադրությունը Թուրքիայում 1970-ական թթ. վերջերին՝ ռազմական հեղաշրջման նախօրյակին:
- Լուսաբանել ահաբեկչության աննախադեպ աճը Թուրքիայում և քննել դրա պատճառները:
- Զննել «Գորշ գայլերի» պանթյուրքիստական շարժման ակտիվացմանը նպաստող գործոնները, հետազոտել նրա փոխհարաբերություններն իշխանությունների և բարձրաստիճան զինվորականության հետ, վերլուծել «գորշ գայլերի» կողմից իրականացված զանգվածային ահաբեկչության դրսևորումները, բացահայտել դրա իրական նպատակները:

- Ներկայացնել ռազմական հեղաշրջման նախապատրաստման և իրագործման գործընթացը, քննարկել արտաքին գործոնների ազդեցությունը դրա վրա:
- Ուսումնասիրել հեղաշրջումից հետո «անցումային շրջանում» զինվորական իշխանությունների քաղաքականությունը՝ բացահայտելով դրա հիմնական ուղղվածությունն ու նպատակները:
- Դիտարկել զինվորական իշխանությունների անմիջական վերահսկողությամբ ընդունված 1982 թ. սահմանադրությունը, քննել դրա հիմնական առանձնահատկությունները՝ համեմատած նախորդ՝ 1961 թ. սահմանադրության հետ:
- Ներկայացնել «անցումային շրջանում» զինվորականների կողմից իրականացրած քաղաքական համակարգի վերափոխումները:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ

Ատենախոսության թեման հայրենական թուրքագիտության մեջ դեռևս չի արժանացել համալիր ուսումնասիրման: Այն իր բավանդակությամբ և հարցադրումներով առաջինն է, որտեղ փորձ է արվում համակողմանիորեն ուսումնասիրել 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումը, վեր հանել դրա իրական պատճառները, բնույթն ու նշանակությունը Թուրքիայի Հանրապետության հետագա զարգացման համար՝ օգտագործելով մասնավորապես մեզանում սակավ հայտնի թուրքական, եվրոպական, ամերիկյան, ռուսական և հայկական աղբյուրներ ու վավերագրեր:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Ժամանակագրական առումով ատենախոսությունն ընդգրկում է 20-րդ դարի 70-ական թթ. կեսից մինչև 1983 թ. ընկած ժամանակահատվածը: Ժամանակագրական սահմանների ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ 1970-ական թթ. կեսերից ի հայտ եկան հեղաշրջման հիմնական նախադրյալներն ու պատճառները, իսկ 1983 թ. դեկտեմբերին ավարտվեց հեղաշրջման «անցումային շրջանը» և զինվորականներն իշխանությունը փոխանցեցին քաղաքական կուսակցություններին:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքը ռազմական հեղաշրջման նախադրյալների, իրականացման գործընթացի և հետևանքների խնդիրների հետ կապված հարցադրումների և տեսակետների քննական մեկնությունն է և փաստերի համեմատական-համադրական վերլուծության սկզբունքը:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սույն ատենախոսության հիմնական դրույթները, մեկնաբանություններն ու եզրահանգումները կարող են օգտագործվել Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջումների և Թուրքիայի նորագույն պատմության հիմնախնդիրներին և առանձնահատկություններին նվիրված ուսումնասիրություններում, համալսարանական դասախոսություններում և հատուկ դասընթացներում: Աշխատության դրույթները կարող են օգտակար լինել պետական համապատասխան մարմինների համար վերլուծական նյութեր պատրաստելու, ինչպես նաև Թուրքիայի ներքաղաքական գործընթացների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական մոտեցումները ճշգրտելու համար:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՓՈՐՉԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ատենախոսության հիմնական դրույթներն ու եզրահանգումները լուսարանվել են հեղինակի կողմից հրատարակված գիտական հոդվածներում, երիտասարդ արևելագետների հանրապետական գիտաժողովներում կարդացված զեկուցումներում, ինչպես նաև թուրքագիտական ժամանակակից հիմնախնդիրներին նվիրված կլոր սեղանների քննարկումներում: Ատենախոսությունը քննարկվել է հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի ընդլայնված նիստում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՈՒՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխատությունը գրվել է հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն և թուրքերեն լեզուներով տարաբնույթ աղբյուրների և ուսումնասիրությունների հիման վրա: Ուսումնասիրությանը զգալիորեն նպաստել են պաշտոնական հրատարակությունները, քաղաքական գործիչների հուշերն ու հրատարակությունները, պարբերականները, հայ և օտարազգի հետազոտողների՝ քննարկվող թեմային նվիրված արժեքավոր աշխատություններն ու հոդվածները:

Ատենախոսության աղբյուրագիտական հենք են ծառայել Թուրքիայում հրատարակված այլևայլ վավերագրերը, որոնք վերաբերում են հեղաշրջման նախապատրաստմանը և հետևանքներին: Առանձնահատուկ կարևորություն են ներկայացնում Ազգային անվտանգության խորհրդի (*Milli Güvenlik Konseyi*) պաշտոնական հայտարարությունները,

որոշումները, օրենքները¹, 1981 թ. ԱԱԽ-ի կողմից հրատարակված «Մեպտենբերի 12-ից առաջ և հետո» վերնագիրը կրող ԱԱԽ-ի պաշտոնական տեղակազրում տեղ գտած վավերագրերը², ինչպես նաև հեղաշրջման առաջնորդ Քենան Էվրենի ճառերը և ելույթները³: Արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են քաղաքական կուսակցությունների և կազմակերպությունների ծրագրային փաստաթղթերը⁴, հաշվետվությունները⁵, կառավարությունների ծրագրերը, Թուրքիայի Հանրապետության պաշտոնական վիճակագրական տեղեկատվական տվյալները⁶ և այլն:

Թեմայի բազմակողմանի ուսումնասիրման համար առանձնահատուկ արժեք են ներկայացնում Թուրքիայի հանրապետության յոթերորդ նախագահ, 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման առաջնորդ, բանակի գեներալ Քենան Էվրենի հուշերի բազմահատորյակը⁷: Էվրենի հուշերը կարևոր տեղեկություններ են պարունակում հեղաշրջման իրական պատճառների բացահայտման, նախապատրաստման գործընթացի մանրամասնությունների և անցումային շրջանում զինվորականության քաղաքականության վերաբերյալ, որոնք հնարավորություն են տալիս լավագույնս հասկանալ զինվորականների նպատակներն ու գործունեությունը: Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ Քենան Էվրենի աշխատության մեջ ներկայացվում են հեղաշրջման միայն դրական կողմերը, իսկ որոշ դեպքերում էլ հեղինակը միտումնավոր խուսափում է «անցանկալի» մանրամասնություններից:

Աշխատանքի համար կարևոր նշանակություն ունեն հեղաշրջման ժամանակակից քաղաքական գործիչների և դիվանագետների հուշերն ու հրապարակումները: Թեմայի ուսումնասիրման համար արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում 1974-1983 թթ. Թուրքիայում ԽՄՀՄ արտա-

¹ Milli Güvenlik Konseyince Kabul Edilen Kanunlar, Yayınlanan Bildiri ve Kararlar ile Önemli Mevzuat, Cilt-1. Ankara, 1981; Siyasi Partiler Kanunu. İstanbul, 1983; Milletvekili Seçimi Kanunu. İstanbul, 1983; Kanun No. 2533, Siyasi Partilerin Fahsine Dair Kanun. - Kenan Evren, Kenan Evren'in Anıları, Cilt-2. İstanbul: Milliyet Yayın., 1991, s. 418;

² 12 Eylül Öncesi ve Sonrası, MGK Genel Sekreterliği. Ankara: TTK Basımevi, 1981;

³ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Orgeneral Kenan Evren'in Söylev ve Demeçleri (12 Eylül 1980-12 Eylül 1981). Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1981;

⁴ Cumhuriyet halk partisi programı. Ankara, 1976; Adalet Partisi. Program ve tüzük. Ankara, 1969; Anavatan partisi programı. Ankara 1983; DİSK Kuruluş Bildirisi. Ana Tüzüğü. İstanbul: DİSK Yayın., 1968;

⁵ DİSK - 6. Genel Kurulu Çalışma Raporu. İstanbul, 1977; DİSK - 7. Genel Kurulu Çalışma Raporu. İstanbul, 1980;

⁶ Türkiye İstatistik Yıllığı 1973, Ankara; Türkiye İstatistik Yıllığı. Ankara, 1981;

⁷ Kenan Evren, Kenan Evren'in Anıları Cilt-1. İstanbul: Milliyet Yayın., 1990; Kenan Evren, Kenan Evren'in Anıları Cilt-2. İstanbul: Milliyet Yayın., 1991; Kenan Evren, Kenan Evren'in Anıları Cilt-3. İstanbul: Milliyet Yayın., 1991; Kenan Evren, Kenan Evren'in Anıları Cilt-4. İstanbul: Milliyet Yayın., 1991;

կարգ և յիստոր դեսպան Ալեքսեյ Ռոդիոնովի հուշերը: 1970-1980 թթ. ընկած ժամանակահատվածում բուրբակյան բանակի վերաբերյալ արժեքավոր է 1971 թ. զինվորականների «միջամտության» կազմակերպիչներից, բանակի զենեքավ Մուհսին Բաթուրի՝ «Հիշողություններ և տեսակետներ» աշխատությունը⁸: «Գործ գայլերի» գործունեության լուսաբանման համար հատկանշական է ԱՇԿ-ի նախկին փոխնախագահ Ռեզա Մյուֆթյուօղլույի «Մահակների զինվորները» (*Copların Askerleri*) աշխատությունը, որտեղ հեղինակը նշում է, որ նախքան 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումը «գործ գայլերը» բանակում բարձրաստիճան զինվորականներից բաղկացած խմբավորում ունեին, որոնց միջոցով ռազմական հեղաշրջում էին նախապատրաստում⁹:

Աշխատանքի մեջ հեղինակն օգտագործել է նաև պանթյուրքիստական Ազգայնական շարժում կուսակցության առաջնորդ Ալիարսլան Թյուրքեշի¹⁰ և իսլամադավան Ազգային փրկություն կուսակցության ղեկավար Նեջմեթթին Էրբաքանի¹¹ աշխատությունները, որոնք բացահայտում են նշված կուսակցությունների քաղաքական և գաղափարական հիմնական ուղղություններն ու առանձնահատկությունները:

Ատենախոսության մեջ քննարկվող տարբեր հարցերի լուսաբանման, ինչպես նաև Թուրքիայի ներքաղաքական գործընթացների առանձնահատկությունները ճիշտ ըմբռնելուն մեծապես նպաստել են հայ արևելագետներ Ռ. Կոնդակչյանի¹², Ռուբեն Մաֆրաստյանի¹³, Նիկոլայ Հովհաննիսյանի¹⁴, Հրաչիկ Սիմոնյանի¹⁵, Արսեն Ավագյանի¹⁶, Հռիփսիմե Կորյանագ-

⁸ Muhsin Batur, *Anılar ve Görüşler*. İstanbul: Milliyet Yay., 1985;

⁹ Rıza Müftüoğlu, *Copların Askerleri*. Ankara: Ocak Yay., 2000;

¹⁰ Alparslan Türkeş, *Temel Görüşler*. İstanbul: Dergah Yay., 1975;

¹¹ Necmettin Erbakan, *Milli Görüş*. İstanbul: Dergah Yay., 1975;

¹² P. П. Кондакчян, *Турция: Внутренняя политика и ислам*. Ереван: изд. АН Арм. ССР, 1983;

¹³ Ռուբեն Մաֆրաստյան, Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատմելներ ստեղծել հարևանների միջև... - Երևան: Չանգակ-97, 2003; Рубен Сафрастян, Возвращение “серых волков”: Консервативная партия в политической жизни Турции (1983-1985 гг.). - Երևան: Արևիկա և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ XXIII. Երևան: Չանգակ-97, 2004, էջ 254-276;

¹⁴ Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Մերձավորարևելյան տարածաշրջանը և Հայաստանի ազգային անվտանգության խնդիրը. - Երևան: Արևիկա և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ XVI. Երևան: Չանգակ-97, 1996, էջ 9-19; Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Արարական երկրների պատմություն: Հատոր III. Երևան: Չանգակ-97, 2006;

¹⁵ Հր. Սիմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից. Երևան: Հայաստան, 1991;

¹⁶ Արսեն Ավագյան, Բանակի դերը Թուրքիայի սոնետական համակարգում. - Հայկական բանակ, 4 (50), 2006, էջ 67-74; Արսեն Ավագյան, Թուրք ազգայնամոլների գործունեությունը Ադրբեջանում 1990-1994 թթ.. - Հայկական բանակ, 3 (49). 2006, էջ 48-56;

յանի¹⁷, Անուշ Հովհաննիսյանի¹⁸, Միքայել Մելքոնյանի¹⁹, Վահրամ Տեր-Մաթևոսյանի²⁰, Սուրեն Բաղդասարյանի²¹ արժեքավոր հետազոտությունները: Թուրքիայի նորագույն պատմության ուսումնասիրմանը մեծապես նպաստում են Արևելագիտության ինստիտուտի կողմից հրատարակվող «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» և «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ» մատենաշարերը:

Խորհրդային հեղինակների շարքում կարելի է նշել Վ. Դանիլովին, Ա. Ակսենենկոյին, Ա. Կոլեսնիկովին, Վ. Չապորոժեցին, Ն. Կիրիլին²²: Ատենախոսության մեջ բարձրացվող խնդիրների լուսաբանմանը հատկապես նպաստել են անվանի թուրքագետ Վ. Դանիլովի աշխատությունները՝ նվիրված Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջումներին և քաղաքական գործընթացներին:

Արևմտյան հեղինակների առավել արժեքավոր աշխատությունների շարքում կարելի է առանձնացնել Ջորջ Ս. Հարրիսի, Ջեկոբ Լանդաուի,

¹⁷ Рипсима Корхмазян, *Турция и СССР (Россия): Некоторые проблемы взаимоотношений после Второй мировой войны*. - Երևան: Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XVIII). Եր.: Չանգակ-97, 1999, էջ 5-15;

¹⁸ Անուշ Հովհաննիսյան, ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, «թուրք միասնության» գաղափարը և Ղարաբաղյան հարցը (1990-1995-ականների թուրքական հրապարակումների լուսաբանմանը). - Երևան: Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XX). Եր.: Չանգակ-97, 2001, էջ 74-81; Ануш Оганесян, К оценке историографии проблем идеологии турецкого национализма. - Երևան: Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ XXIII. Երևան: Չանգակ-97, 2004, էջ 148-157;

¹⁹ Մ. Մելքոնյան, Չինվորականության դերը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում. - Զինվոր, 1993, էջ 10-20;

²⁰ Vahram Ter-Matevosyan, *The Kemalist discourse in Turkey between 1960 and 1980: Challenging the Republican ideology ?*. - Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ. Երևան: Ասողիկ, 2006, էջ 85-102; Վահրամ Տեր-Մաթևոսյան, Նեջմեթթին Էրբաքանի քաղաքական բեմերը և «Ազգային փրկություն» կուսակցության գործունեությունը Թուրքիայում, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XXV). Երևան: Չանգակ-97, 2006, էջ 177-19;

²¹ С. Багдасарян, Роль армии в процессе модернизации Турции в 1960-1990-х годах. - Երևան: Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XXI). Եր.: Չանգակ-97, 2002, էջ 28-39; Սուրեն Բաղդասարյան, Արդիականացման և իսլամի համատեղելիության հարցի շուրջ (Թուրքիայի մոդելը). - «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» XXIII. Երևան: Չանգակ-97, 2004, էջ 39-50;

²² В. И. Данилов, *Турция 80-х: от военного режима до “ограниченной демократии”*. Москва: Наука, 1991; В. И. Данилов, *Политическая борьба в Турции: 50-е - начало 80-х годов XX в.* (политические партии и армия). Москва: Изд. Наука, 1985; В. И. Данилов, *Государственно-административная деятельность военного правительства Турции*. - Специальный бюллетень, № 2 (224), Москва, 1983; А. Г. Аксененко, *Борьба политических партий Турции за влияние на молодежь 1920-1980*. Москва: Изд. Наука, 1986; В. М. Запорожец, А. А. Колесников, *Турция: Общество и армия, том I*. Ленинград, 1983; Н. Г. Киреев, *Борьба с террором в Турции*. - Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке. М., 2001, стр. 72-110;

Ուիլյամ Հեյլի, Հյու Փուլթոնի, Ջոն Մաքֆարթենի աշխատանքները²³: Բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների հետազոտման համար օգտակար են եղել Էրիկ Նորդլինգերի²⁴ և Մորիս Յանովիցի²⁵ աշխատությունները:

Մեր հետազոտության համար առանձնակի կարևորություն ունեն բուրք հեղինակների աշխատությունները, որոնք աչքի են ընկնում փաստավավերագրական նյութի հարստությամբ: Առավել արժեքավոր աշխատությունների շարքում կարելի է նշել Մեհմեթ Ալի Բիրանդի²⁶, Հասան Ջեմալի²⁷, Ջյունեթ Արջայուրեթի²⁸, Ալի Բայրամօղլուի²⁹, Էրթուրուլ Ալաթլուլի³⁰, Թանեթ Դեմիրելի³¹, Սոներ Յալչինի և Դողան Յուրդակալի³², Էրբիլ Թուշալփի³³, Իսմայիլ Ջեմի³⁴, Էրգուն Օզբուդունի³⁵, Դողան Աբյա-

²³ George S. Harris, The Role of the Military in Turkish Politics. - The Middle East Journal, Vol. 19, No. 1, Winter 1965, pp. 54-66; George S. Harris, The Causes of the 1960 Revolution in Turkey. - The Middle East Journal, Vol. 24, No. 4, Autumn 1970, pp. 438-454; Jacob M. Landau, The Nationalist Action Party in Turkey. - Journal of Contemporary History, Vol. 17, No. 4, Oct., 1982, pp. 587-606; William Hale, Turkish Politics and the Military. London: Routledge, 1994; Hugh Poulton, Top Hat, Grey Wolf and Crescent, Turkish Nationalism and the Turkish Republic. New York: New York University Press, 1997; John M. McFadden, Civil-Military Relations in the Third Turkish Republic. - The Middle East Journal, Vol. 39, No. 1, Winter 1985, pp. 69-85;

²⁴ Eric Nordlinger, Soldiers in Politics: Military Coups and Governments. New Jersey: Prentice Hall, 1977;

²⁵ Morris Janowitz, The Military in the Political Development of New Nations. Chicago: The University of Chicago, 1965; Morris Janowitz, Political Conflict, Essays in Political Sociology. Chicago: Quadrangle Books, 1970;

²⁶ Mehmet Ali Birand, Hikmet Bilâ, Ridvan Akar, 12 Eylül: Türkiye'nin Miladı. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999; Mehmet Ali Birand, 12 Eylül Saat: 04:00. İstanbul: Karacan Yay., 1984; Mehmet Ali Birand, Emret Komutanım. İstanbul: Milliyet Yayın., 1986;

²⁷ Hasan Cemal, Tank Sesiyle Uyanmak, 12 Eylül Günlüğü. İstanbul: Bilgi Yay., 1986; Hasan Cemal, Kimse Kızmasın Kendimi Yazdım. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2001; Hasan Cemal, Kürtler. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2003;

²⁸ Cüneyt Arcayürek, Demokrasinin Sonbaharı, 1977-1978. Ankara: Bilgi Yay., 1985; Cüneyt Arcayürek, Bir İktidar Bir İhtilal 1955-1960, Açıklyor-3. Ankara: Bilgi Yayın., 1984;

²⁹ Ali Bayramoğlu, Asker ve Siyaset. - Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye'de Ordu. İstanbul: Bilirkin Yayın., 2004, s. 59-118;

³⁰ Ertuğrul Alatlı, Müdahale 12 Mart 1971-12 Eylül 1980. İstanbul: Alfa Yayın., 2004;

³¹ Tanel Demirel, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Toplumsal Meşruiyeti Üzerine. - Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye'de Ordu. İstanbul: Bilirkin Yayın., 2004, s. 345-381; Tanel Demirel, Lessons of Military Regimes and Democracy: The Turkish case in a Comparative Perspective. - Armed Forces & Society, Vol. 31, No. 2, Winter 2005, pp. 245-271; Tanel Demirel, The Turkish Military's Decision to Intervene: 12 September 1980. - Armed Forces & Society, Vol. 29, No. 2, 2003, 253-280;

³² Soner Yalçın & Doğan Yurdakul, Bay-Pipo. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000; Soner Yalçın & Doğan Yurdakul, REİS, Gladio'nun Türk Tetikcisi. Ankara: Öteki Yay., 1998;

³³ Erbil Tuşalp, Eüylül İmparatorluğu. Doğuşu ve Yükselişi. İstanbul: Bilgi Yay., 1988;

³⁴ İsmail Cem, Siyaset Yazıları, 1975-80 Türkiye. İstanbul: Cem Yayın., 1980; İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi. İstanbul: Cem Yayın., 1971;

³⁵ Ergün Özbudun, Türk Anayasa Hukuku. Ankara: Yetkin Yayın., 2005;

զի³⁶ գործերը: Պետք է նշել, որ բուրք հեղինակների մոտ, կապված նրանց քաղաքական նախապատվությունից, նյութերի ընտրողական մոտեցում է նկատվում:

Ատենախոսության մեջ լայնորեն օգտագործվել է ժամանակի բուրքական մամուլը: Քննարկվող թեմաների լուսաբանմանը մեծապես նպաստել են նաև վերջին տարիների ընթացքում բուրքական մամուլի էջերում տեղ գտած հրապարակումները, ինչպես նաև հեղաշրջման մասնակիցների հարցազրույցները, որոնք ռազմական հեղաշրջման հետ կապված նորանոր ուշագրավ փաստեր են առաջ բերում և լույս են սփռում բազմաթիվ մութ էջերի վրա:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ատենախոսությունը բաղկացած է առաջաբանից, չորս գլուխներից, վերջաբանից և օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից:

Ներածության մեջ խոսվում են թեմայի արդիականության, ուսումնասիրության նպատակների մասին, պարզաբանվում աշխատանքի մեթոդաբանական հիմքը և գիտական նորույթը, հիմնավորվում աշխատանքի գործնական նշանակությունը, ներկայացվում՝ օգտագործված աղբյուրների և գրականության համառոտ տեսությունը:

Ատենախոսության առաջին գլուխը՝ «ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՍՐՈՒՄԸ ԹՈՒՐԶԻԱՅՈՒՄ 1970-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՎԵՐՋԵՐԻՆ», իր հերթին բաղկացած է երեք ենթաբաժիններից: «Միջկուսակցական պայքարը և քաղաքական համակարգի ճգնաժամը» ենթաբաժնում քննարկվում է 1970-ական թթ. Թուրքիայում բավականին բուռն զարգացումներով հարուստ քաղաքական անցուղարձը, ներկայացվում քաղաքական քառերաբեմի վրա գործող հիմնական կուսակցությունների գործունեությունը և երկրում ծավալված միջկուսակցական անզիջում պայքարը: Քննարկվող ժամանակաշրջանում երկրի երկու խոշորագույն քաղաքական կուսակցությունների (Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցություն և Արդարություն կուսակցություն) միջև եղած անհանդուրժողականության մթնոլորտը գործնականում անհնար էր դարձրել նրանց միջև քաղաքական համաձայնությունը և այդ կուսակցությունները կտալիցիոն կառավարություն ձևավորելու գործընթացի մեջ ստիպված էին լինում ներգրավել փոքրաթիվ խորհրդարանական ուժերին, այդ թվում իսլամական և ազգայնամոլական ուղղվածության: Ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ երկրի խոշորագույն

³⁶ Doğan Akyaz, Askeri Müdahalelerin Ordulara Etkisi, Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine. İstanbul: İletişim Yayın., 2002;

կուսակցությունները բազմաթիվ գիշումների էին գնում այդ ուժերին՝ կուսի-ցիոն կառավարությունը պահելու համար և հաճախ կառավարության գոյությունը կախված էր լինում քաղաքական կուսակցություններից, որոնք ներկայացված էին խորհրդարանում ընդամենը մի քանի պատգամավորով: Այդ հանգամանքը մեծապես նպաստում էր կառավարությունների կարճատևությանը (1973 թ-ից մինչև 1980 թ. սեպտեմբերի 12-ի ռազմական հեղաշրջումն ընկած ժամանակահատվածում երկրում գործել է 8 կառավարություն)³⁷՝ նվազեցնելով նրանց արդյունավետությունը և պատճառ հանդիսանալով ներքաղաքական ճգնաժամների: Քաղաքական ճգնաժամը հատկապես ընդգծվեց 1980 թ. նախագահական ընտրությունների ժամանակ, երբ ավելի քան 5 ամիս խորհրդարանն այդպես էլ չկարողացավ նախագահ ընտրել: 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո հեղաշրջման ղեկավար Քենան Էվրենը նշեց, որ «աշխարհի ոչ մի երկրում նախագահի պաշտոնի և ընտրության նկատմամբ այդքան թեթևամիտ (*hafif*) չեն վերաբերվել»³⁷: Ստեղծված իրավիճակում երկրի քաղաքական համակարգն ի գործ չէր երկիրն ինքնուրույն դուրս բերել ճգնաժամից և նույնիսկ քաղաքական գործիչներն էին նշում քաղաքական համակարգի սնանկության և ճգնաժամից դուրս գալու անկարողության մասին³⁸:

Երկրորդ ենթաբաժինը վերնագրված է «*Իսլամական գործունը որպես ռազմական հեղաշրջման պատճառ*»: Թուրքիան թեև իր բնույթով աշխարհիկ պետություն է, այնուամենայնիվ, կրոնի ազդեցությունը նրա հասարակական-քաղաքական կյանքում չափազանց մեծ է, և թուրքական պետության զարգացման տարբեր փուլերում կրոնի դերն ու նշանակությունը փոփոխվում է՝ կապված տարբեր հանգամանքներից: Եվ, եթե հանրապետական Թուրքիայի առաջին տասնամյակներում իսլամական շարժումն իշխանությունների կողմից դիտարկվում էր որպես հանրապետական կարգերի գլխավոր սպառնալիք և դաժան հալածանքների էր ենթարկվում վերջինիս կողմից, ապա 40-50-ական թթ. կոմունիստական սպառնալիքի ի հայտ գալով, այն իր այդ դերը զիջեց ձախակողմյան շարժումներին: Գեռ ավելին՝ իշխանությունները փորձեցին կրոնն օգտագործել որպես այլընտրանք կոմունիստական գաղափարախոսությանը, որի

³⁷ Evreni'nin Radyo-Televizyon Konuşması. (12 Eylül 1980). - T.C. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Söylev ve Demeçleri. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1981, s. 10-13;

³⁸ Հատկանշական է «Պետական հեղաշրջում. ռազմավարություն և տեխնոլոգիաներ» հետազոտության հեղինակ Օլեգ Գլազունովի այն տեսակետը, որ առանց իշխանության համակարգային ճգնաժամի ռազմական հեղաշրջումն անհնար է: Олег Глазунов, Государственный переворот. Стратегия и технологии. М.: ОЛМА-ИРЕСС образование, 2006, стр. 84;

արդյունքում կրոնական շարժումներն իշխանությունների կողմից բազում արտոնություններ ստացան: Այդ ամենը նպաստեց, որ 1970-ական թթ. իսլամական շարժումներն սկսեցին վերելք ապրել: Սակայն, քննարկվող ժամանակահատվածում թուրքական զինվորականության մոտ մտահոգություններ էր առաջացնում իսլամականների գործունեությունը: Թուրքիայում ռազմական ուսումնարանի կուրսանտը՝ ապագա սպան, իր ուսման առաջին իսկ օրից դաստիարակվում է քեմալիզմի սկզբունքների ոգով, որոնցից հատկապես կարևորվում է լայիցիզմի (աշխարհիկություն) սկզբունքը³⁹, և ամեն տեսակի ոսոճություններ լայիցիզմի հանդեպ անընդունելի է զինվորականության համար, իսկ այդպիսիք 1970-ական թթ. շատ էին երկրի քաղաքական-հասարակական կյանքում: Իրանի Իսլամական հեղափոխությունը և նրա հնարավոր արտահանման սպառնալիքն ստիպեց թուրքական բարձրաստիճան զինվորականությանը և Թուրքիայի արևմտյան դաշնակիցներին նորովի նայել մեծ թափ հավաքած իսլամական շարժումներին: Իսլամամետ Ազգային փրկություն կուսակցության գործունեության վերելքը, ինչպես նաև լայն տարածում ստացած տեղեկություններն այն մասին, որ Թուրքիայում գործում էին մի շարք գաղտնի կազմակերպություններ, որոնց նպատակն էր աշխարհիկ հանրապետական կարգի տապալումը, ավելի իրատեսական էին դարձնում իրանական հեղափոխական ալիքի հնարավոր արտահանման մտավախությունները: Այսպիսով, իսլամական շարժումների վերելքն սկսում էր վտանգ ներկայացնել քեմալիզմի գաղափարախոսության հիմնասյունը հանդիսացող լայիցիզմին: Չինվորականների կողմից ռազմական հեղաշրջման նախապատրաստման մեջ այս հանգամանքը կարևոր խթան հանդիսացավ:

Առաջին գլխի վերջին՝ երրորդ, ենթաբաժնում ներկայացվում են «*Չախերի ակտիվացումը երկրի քաղաքական կյանքում*», քննության առնվում՝ մեծ թափ հավաքած ձախակողմյան արհմիությունների գործունեությունը և գործադուլային ալիքի ահագնացումը: 1970-ական թթ. ձախակողմյան շարժումների հիմնական ձեռքբերումն աշխատավորական շարժման քաղաքականացումն ու գործադուլային զանգվածային շարժման կազմակերպումն էր, որը հատկապես երկրի խոշոր ձեռնարկատերերի մոտ լուրջ անհանգստությունների պատճառ դարձավ: Ինչպես վկայում է հայտնի թուրք լրագրող Մեհմեթ Ալի Բիրանը, 1970-ական թթ. վերջերին Թուրքիայի խոշոր ձեռնարկատերերը խուճապի մեջ էին և գտնում էին, որ կոմունիզմը կանգնած է երկրի շենին⁴⁰: Նրանցից շատերն իրենց ունեցվածքն

³⁹Mehmet Ali Birand, 12 Eylül Saat: 04:00. İstanbul: Karacan Yay., 1984, s. 38;

⁴⁰ Mehmet Ali Birand, 12 Eylül Saat: 04:00. İstanbul: Karacan Yay., 1984, s. 72;

էժան գներով վաճառում և հեռանում էին երկրի⁴¹։ Թուրքիայի խոշոր ձեռնարկատերերը երկրում կայունություն հաստատելու և «հունվարի 24-ի»⁴² բարեփոխումների ծրագրի իրականացման համար լավագույն միջոց տեսնում էին բանակի միջամտությունը և սկսեցին ամեն կերպ խրախուսել բարձրաստիճան գինվորականությանը հեղաշրջում իրականացնելու համար։ Այստեղ հարկ է նշել նաև մի կարևոր հանգամանք ևս, այն է՝ Բանակի փոխօգնության միությունը (*Ordu Yardımlaşma Kurulu*-ՕՅԱԿ), որն ապահովում էր գեներալների նյութական բարեկեցությունը, 1970-ական թթ. Թուրքիայի 4 խոշորագույն և ճյուղավորված մասնավոր ընկերություններից էր, հետևաբար ձախ շարժման զարգացումը և գործադուլային ալիքի սահմանափակումն ուղղակիորեն սպառնում էր նաև գինվորական վերնախավի ֆինանսական շահերին։

Ատենախոսության երկրորդ գլուխը վերնագրված է «ԱՀԱԲԵԿՉՈՒ-ԹՅԱՆ ԱՃԸ 1970-ԱԿԱՆ ԹԺ.» և հետագոտում է 1970-ական թթ. երկրում մեծ քափ հավաքած ահաբեկչությունը։ 1970-ական թթ. ահաբեկչությունը Թուրքիայում զանգվածային բնույթ էր կրում, որի արդյունքում արդեն 1970-ական թթ. վերջերին օրական 20 մարդ էր սպանվում։ Ահաբեկչության գլխավոր նախաձեռնողները «գորշ գայլերի» պանթյուրքիստական շարժումն ու ձախակողմյան ծայրահեղական կազմակերպություններն էին։

Առաջին՝ «Գորշ գայլերի շարժումը» ենթաբաժնում, մանրամասն քննության են առնվում պանթյուրքիստական «գորշ գայլերի» ստեղծման և հզորացման գործընթացը, բացահայտվում են նրանց փոխհարաբեությունները երկրի իշխանությունների հետ, հետագոտում «գորշ գայլերի» ահաբեկչական գործունեությունը և դրա իրական նպատակները։

1970-ական թթ. «գորշ գայլերը» ահաբեկչական գործողություններ սկսեցին ծավալել երկրի ողջ տարածքով մեկ՝ որպես քիթախ ընտրելով ձախակողմյան ուժերին։ 1970-ական թթ. կեսերից «գորշ գայլերի» քաղաքական բարձրագույն կազմակերպությունը՝ Ազգայնական շարժում կուսակցությունը (հետայսու՝ ԱՇԿ), մաս կազմելով իշխանական Ազգայ-

⁴¹ Mehmet Ali Birand, 12 Eylül Saat: 04:00. İstanbul: Karacan Yay., 1984, s. 72;

⁴² 1980 թ. հունվարի 24-ին Ս. Գեմիրեյի կառավարությունն ընդունեց «տնտեսության կայունացման» ծրագիրը, որը նախատեսում էր լայնածավալ տնտեսական բարեփոխումների իրականացում։ Բարեփոխումների գլխավոր նպատակն էր ստեղծել «ազատ շուկա»՝ նվազեցնելով պետության դերը տնտեսության մեջ, բազմաթիվ արտոնություններ վերապահել մասնավոր սեկտորին, նպաստավոր պայմաններ ապահովել օտարերկրյա ներդրողների համար, վերջ դնել լիբայի արժեզրկմանը, լճացմանը և այլն։ «Հունվարի 24-ի» ծրագրի հիմնական սկզբունքները ձևակերպվել էին վարչապետի՝ տնտեսական գծով խորհրդական Թուրգութ Օզալի կողմից՝ ԹՅՈՒՄԻԱԳ-ի (*TÜSİAD*) - Թուրքական ձեռնարկատերերի և գործարար մարդկանց միություն) և արևմտյան ֆինանսական կազմակերպությունների՝ մասնավորապես Արժույթի միջազգային հիմնադրամի որոշիչ աջակցությամբ։

նական ճակատ կռալիցիային, ամեն կերպ խթանում էր «գորշ գայլերի» ներքափանցումը երկրի կառավարման համակարգ, ինչը մեծապես նպաստեց նրանց հզորացման գործընթացին։ Արդեն 1970-ական թթ. վերջերին «գորշ գայլերի» կազմակերպությունը վերաճեց հզոր ուժի և սկսեց պայքարել իշխանությունը զավթելու համար։ «Գորշ գայլերի» շարժումն իր ահաբեկչական գործողությունները դարձրեց զանգվածային՝ նպատակ հետապնդելով ապակայունացնել երկրի ներքին դրությունը, ինչը պարարտ հող էր նախապատրաստում իշխանությունը զավթելու համար։ ԱՇԿ-ի նախկին փոխնախագահ Ռեզա Մյուֆթյուօղլուն իր՝ վերջերս հրատարակած «Մահակների գինվորները» (*Copların Askerleri*) գրքում նշում է, որ 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումից առաջ բանակում մի քանի խմբավորում կար, որոնցից մեկը գտնվում էր «գորշ գայլերի» շարժման առաջնորդ Ալփարսլան Թյուրքեշի ազդեցության տակ⁴³։ Թյուրքեշն այդ խմբավորման միջոցով, որը գլխավորում էր գեներալ գնդապետ Սուաթ Իբրահիմը, ռազմական հեղաշրջում էր նախապատրաստում՝ երկրում ֆաշիստական դիկտատուրա հաստատելու նպատակով, որից հետո «մեկ ազգ, մեկ պետություն» կարգախոսով բոլոր քյուրքալեզու ժողովուրդներին մեկ՝ «Թուրան» պետության մեջ համախմբելն էր լինելու։ Եթե ավելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ ըստ որոշ տվյալների՝ «գորշ գայլերը» 1970-ական թթ. վերջին կարճ ժամանակահատվածում կարող էին մոբիլիզացնել մոտ 200 հազար զինված համակիրների⁴⁴, կարելի է եզրակացնել, որ իրավիճակի մնամօրինակ զարգացման պարագայում Թյուրքեշն իրական հնարավորություն կունենար իշխանությունը զավթելու համար։ Մակայն գինվորականության հերթական միջամտությունը Թուրքիայի քաղաքական անցուղարձին խառնեց Թյուրքեշի բոլոր խաղաթղթերը՝ ի չիք դարձնելով իշխանությունը զավթելու նրա նպատակը։ Թեև 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումը մեծ հարված հասցրեց «գորշ գայլերի» շարժմանը, այնուամենայնիվ, այն վերջնական և մահացու չէր։ Հեղաշրջման հեղինակները ամենևին էլ չէին ցանկանում ամբողջովին ջախջախել «գորշ գայլերի» շարժումը (ինչպես դա տեղի ունեցավ ձախակողմյան ծայրահեղական շարժումների դեպքում) և երբ «գորշ գայլերը» դադարեցին վտանգ ներկայացնել գինվորականների իշխանության համար, սկսեցին նորից օգտագործվել այդ նույն գինվորականության կողմից։

⁴³ Rıza Müftüoğlu, Copların Askerleri. Ankara: Ocak Yay., 2000, s. 18;

⁴⁴ Р. Сафратян, Возвращение "серых волков": Консервативная партия в политической жизни Турши (1983-1985 гг.). - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIII. Երևան, 2004, էջ 256;

Երկրորդ ենթադիտում ներկայացվում է «Չախակողմյան ծայրահեղական կազմակերպությունների ահաբեկչական գործունեությունը»: 1970-ական թթ. վերջերին Թուրքիայում գործում էին մոտ 60 ձախակողմյան ծայրահեղական կազմակերպություններ⁴⁵, որոնց գլխավոր նպատակը զինված հեղափոխությունն էր: Չախակողմյան ծայրահեղական կազմակերպություններից առավել ազդեցիկ էին հետևյալները՝ Թ-Հ.Բ.Բ-Թ-Հ.Բ.Զ (*Türkiye Halk Kurtuluş Partisi- Türkiye Halk Kurtuluş Cephesi* - Թուրքիայի ազգային ազատագրական կուսակցություն, Թուրքիայի ազգային ազատագրական ճակատ), Դ.Ե.Վ-ՍՈՒ (*Devrimci Sol*, Հեղափոխական ճախ), Դ.Ե.Վ-ՅՈՒ (*Devrimci Yol* - Հեղափոխական ուղի), Թ-Ի-Բ.Բ.Բ (*Türkiye İşçi Köylü Komünist Ordusu* - Թուրքիայի աշխատավորական գյուղացիական կոմունիստական բանակ) և այլն: Թեև ձախակողմյան ծայրահեղականները բաժանված էին տարբեր խմբավորումների, ինչն անկասկած թուլացնում էր նրանց հնարավորությունները, այնուամենայնիվ, ձախակողմյան ծայրահեղական կազմակերպությունները Թուրքիայի ողջ տարածքում լայնածավալ ահաբեկչական գործունեություն էին ծավալել, ինչը լուրջ մտահոգություններ առաջացրեց բարձրաստիճան զինվորականների մոտ:

Աշխատանքի երրորդ գլուխը վերնագրված է «ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 12-Ի ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄ»: Առաջին ենթաբաժնում հետազոտվում է «Բանակի դերը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում»: Այստեղ լայնորեն ուսումնասիրվում է բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների թուրքական մոդելը, քննության են առնվում 1960 թ. ռազմական հեղաշրջումը և 1971 թ. զինվորականների «միջամտությունը», ներկայացվում դրանց ազդեցությունը բանակի՝ որպես քաղաքական գործոնի ձևավորման գործընթացի վրա:

Բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների համակարգում կատարված հետազոտությունների մեջ լայն տարածում է ստացել Էրիկ Նորդլինգերի տեսությունը, ըստ որի՝ բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունները, երբ զինվորականները ենթարկվում են քաղաքացիական իշխանություններին, կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ *ավանդական (traditional)*, *ազատական (liberal)* և *ներթափանցող (penetration)*⁴⁶: Բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների *ավանդական* մոդելի ժամանակ քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունն ամբողջական է, գտնվում է մեկ ղեկավարի ձեռքում, ով հիմնականում ազնվական ծագում ունի (ինչ-

⁴⁵ Cumhuriyet, 08 Şubat 1981;

⁴⁶ Eric Nordlinger, *Soldiers in Politics: Military Coups and Governments*. New Jersey: Prentice Hall, 1977, pp. 10-19;

պես օրինակ՝ միջնադարյան միապետությունները): *Ազատական* մոդելի դեպքում բանակն ապաքաղաքականացված է, զինվորականներն անվերապահորեն ենթարկվում են քաղաքացիական իշխանություններին՝ անկախ վերջիններիս քաղաքական և գաղափարական ուղղվածությունը (տարածված է արևմտյան երկրներում): Բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների *ներթափանցող* մոդելի ժամանակ բանակը սերտորեն փոխկապակցված է իշխանությունների հետ և բանակում տարածված է իշխող կուսակցության գաղափարախոսությունը: Այդ դեպքում բանակը քաղաքականացված է և պայքարում է իշխող ռեժիմի գաղափարախոսության համար⁴⁷ (Խորհրդային Միության տարբերակը): 1960-1970-ական թթ. Թուրքիայում բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունները, ըստ վերը նշված տեսության, կարելի է բնութագրել որպես *ներթափանցող* մոդել. բանակը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում առանցքային նշանակություն ուներ, քաղաքականացված էր, ակտիվորեն մասնակցում էր երկրի քաղաքական անցուղարձին և հանդես էր գալիս որպես երկրի պաշտոնական գաղափարախոսության՝ քեմալիզմի հիմնական պաշտպան:

Երրորդ գլխի՝ «Ռազմական հեղաշրջման նախապատրաստումը և ընթացքը» վերնագրված երկրորդ ենթաբաժնում, ներկայացվում են ռազմական հեղաշրջման նախապատրաստման և իրականացման գործընթացի մանրամասները: 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումը միանգամից չժնվեց, այն երկար նախապատրաստում և մանրամասն ծրագրավորված գործողությունների ծնունդ էր⁴⁸:

1980 թ. սեպտեմբերի 12-ին թուրքական բանակն իրականացրեց ռազմական հեղաշրջում, որի արդյունքում երկրի ամբողջ իշխանությունն անցավ նորաստեղծ Ազգային անվտանգության խորհրդի ձեռքը (*Milli Güvenlik Konseyi*, այսուհետև՝ ԱԱԽ): Սեպտեմբերի 12-ի առավոտյան ժամը 04:00-ին թուրքական հեռուստատեսությամբ հնչեց ռազմական ուսումնարանի քայլերգը, որից հետո ընթերցվեց ԱԱԽ-ի առաջին հայտարարությունը, որտեղ նշվում էր, որ «երկրի և ազգի միասնության պահպանման, հնարավոր քաղաքացիական պատերազմի կանխման, պետության և նրա հեղինակության վերականգնման» նպատակով թուրքական բանակը «կատարելով պարտքը» իր ձեռքն է վերցնում երկրի ամբողջ իշխանությունը⁴⁹: Բացառապես զինվորականներից կազմված ԱԱԽ-ը ռազմական դրություն մտցրեց մի շարք շրջաններում և նշանակեց հրամանատարներ՝ տեղերում իշխանու-

⁴⁷ Eric Nordlinger, նշվ. աշխ., էջ 10-19;

⁴⁸ William Hale, *Turkish Politics and the Military*. London: Routledge, 1994, p. 232;

⁴⁹ Milli Güvenlik Konseyi'nin 1 Numaralı bildirisi. - Resmi Gazete, 12 Eylül 1980;

թյունն իրականացնելու նպատակով: Չինվորականները լուծարեցին ԹԱՄԺ-ը և կառավարությունը, դադարեցրին կուսակցությունների, կազմակերպությունների, արհմիությունների (բացառությամբ պետության վերահսկողության տակ գտնվող Թյուրք-Իշ-ի) գործունեությունը, արգելեցին ցույցերն ու գործադուլները և այլն: Այսպիսով, վերջին 20 տարիների ընթացքում արդեն երրորդ անգամ թուրքական բանակն ուղղակիորեն միջամտեց երկրի քաղաքական կյանքին՝ իրականացնելով ռազմական հեղաշրջում:

Երրորդ գլխի վերջին ենթաբաժնում ուսումնասիրվում է «Արտաքին գործունք» ռազմական հեղաշրջման մեջ: Մառը պատերազմի տարիներին Թուրքիան բացահայտ արևմտամետ քաղաքականություն էր իրականացնում: Թուրքիայի ղեկավարները երկրի ընդգծված արևմտամետ արտաքին քաղաքականության անհրաժեշտության հիմնավորման որպես գլխավոր կովան նշում էին Խորհրդային Միության սպառնալիքը⁵⁰: Աշխարհագրական դիրքը կարևորում էր Թուրքիայի նշանակությունն արևմտյան երկրների՝ մասնավորապես ԱՄՆ-ի համար, և Արևմտյան կողմն իր հերթին շահագրգռված էր Թուրքիային տեսնել իր ճամբարում: Մառը պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ը մեծածավալ ֆինանսական և ռազմական օգնություն էր հատկացնում Թուրքիային: Մակայն, 1970-ական թթ. ամերիկյան դիրքերը Թուրքիայում զգալիորեն բուլացան, ինչը հիմնականում պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նվազել էր Թուրքիայի նշանակությունն արևմտյան պետությունների՝ մասնավորապես ԱՄՆ-ի համար: Ամերիկյան իշխանական շրջանակներում այդ ժամանակաշրջանում, որպես տարածաշրջանային առաջնային երկիր, դիտարկվում էր Իրանը: 1974-1983 թթ. Թուրքիայում ԽՍՀՄ արտակարգ և լիազոր դեսպան Ա. Ռոդիոնովը գրում է, որ մինչև Իրանի Իսլամական հեղափոխությունը «տպավորությունն այնպիսին էր, որ Թուրքիայի նշանակությունը Պենտագոնի համար նվազում էր. Անկարայում փակվում էին մի շարք ամերիկյան ռազմական բազաներ, միաժամանակ Իրանում ուժեղանում էր ամերիկյան ռազմական դիրքերի ամրապնդումը»⁵¹, սակայն Իրանում Իսլամական հեղափոխությունն ամբողջովին փոխեց իրավիճակը և նոր իրողություններ առաջացրեց: Միացյալ Նահանգներում ստիպված էին տարածաշրջանում դիրքերը վերականգնելու նոր ուղիներ փնտրել, ինչը հանգեցրեց Թուրքիայի դերի կտրուկ աճին: ԱՄՆ-ի իշխանական շրջանակներում Թուրքիայում ռազմական հեղա-

⁵⁰ Cumhuriyet, 20 Aralık 1972;

⁵¹ А. А. Родионов, Турция-перекресток судеб. Воспоминания посла. Москва: Междунар. отношения, 2006, стр. 171-172;

շրջման անհրաժեշտությունն առաջին անգամ սկսեց քննարկվել 1979 թ. սկզբներին⁵²: Հատկանշական է, որ հեղաշրջման անհրաժեշտությանը պնդում էին Պենտագոնը և Կենտրոնական հետախուզական վարչությունը, իսկ վաշինգտոնյան իշխանական շրջանակներն սկզբում դեմ էին արտահայտվում Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջում իրականացնելուն⁵³: Վաշինգտոնում գտնում էին, որ պետք է ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերել Էջլիթի կառավարությանը՝ փորձելով ժողովրդավարական միջոցառումներով Թուրքիան դուրս բերել ճգնաժամից և կայունություն հաստատել երկրում: Սակայն Էջլիթի կառավարության անարդյունավետ քաղաքականությունը և ուժային կառույցների որոշակի ճնշումները նպաստեցին Վաշինգտոնի դիրքորոշման փոփոխությանը և վաշինգտոնյան իշխանությունները համաձայնություն տվեցին ռազմական հեղաշրջում իրականացնելու համար⁵⁴: Այդպիսով, 1979 թ-ից սկսած ԱՄՆ-ում թուրքական բանակի ուղղակի միջամտությունը երկրի քաղաքական կյանքին դիտվում էր որպես Թուրքիայի արևմտականացման և կայունության հաստատման հիմնական և ամենարդյունավետ միջոց: Այդ իրողություններում ԱՄՆ-ը քարտ բլանշ տվեց թուրքական բանակի հրամանատարությանը ռազմական հեղաշրջում իրականացնելու համար: Հատկանշական է տեղեկությունն այն մասին, որ 1980 թ. սեպտեմբերի 12-ին Թուրքիայում Կենտրոնական հետախուզական վարչության ներկայացուցիչ Փոլ Հենցը, զանգահարելով Սպիտակ տուն, գեկուցել է՝ «Մեր տղաները հեղաշրջում կատարեցին»⁵⁵:

Ատենախոսության չորրորդ գլուխը՝ «ԱՆՅՈՒՄԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆ (1980-1983 ԹԹ.)», ներկայացնում է ռազմական հեղաշրջումից հետո սկսված անցումային շրջանը: Առաջին բաժնում ներկայացվում են զինվորական իշխանությունների իրականացրած «Չանգվածային պատժամիջոցներ»-ը՝ լույս սփռում դրանց իրական նպատակների վրա:

1980 թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո երկրի ամբողջ իշխանությունն անցավ անասհմանափակ իշխանությամբ օժտված Ազգային անվտանգության խորհրդի ձեռքը և Թուրքիայում սկսվեց «անցումային շրջանի» ժամանակաշրջանը: 1980 թ. հեղաշրջման «անցումային շրջանը», նախորդ հեղաշրջման (1960 թ.) և զինվորականների «միջամտության» (1971 թ.) անցումային շրջանների համեմատ, բավականին երկար տևեց՝ ավելի քան երեք տարի: Դա հիմնականում պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման պատճառները խորն ու տարա-

⁵² Mehmet Ali Birand, 12 Eylül Saat: 04:00. İstanbul: Karacan Yay., 1984, s. 193;

⁵³ Soner Yalçın & Doğan Yurdakul, Bay-Pipo. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000, s. 326;

⁵⁴ Ibid.;

⁵⁵ Erdal Şimşek, Türkiye’de İstihbaratçılık ve MİT. İstanbul: Kum Saati Yayın., 2004, s. 357;

բնույթ էին (ահաբեկչություն, ձախ շարժում, ներքաղաքական ճգնաժամ, իսլամական շարժում, տնտեսական ճգնաժամ և այլն) և հեղաշրջումն ուղղված չէր գլխավորապես մեկ կուսակցության կամ երևույթի դեմ, ինչպես դա տեղի ունեցավ 1960 թ. հեղաշրջման (հիմնականում ուղղված էր իշխող Դեմոկրատական կուսակցության դեմ) և 1971 թ. զինվորականների «միջամտության» (նպատակ էր հետապնդում կանխել ավելի ցածր աստիճանակարգ ունեցող զինվորականների կողմից նախապատրաստվող ռազմական հեղաշրջումը) ժամանակ: Հետևաբար զինվորականներից ավելի երկար ժամանակ էր պահանջվելու հեղաշրջման պատճառները վերացնելու համար:

«Անցումային շրջանում» (1980-1983 թթ.) երկրում կարգուկանոն հաստատելը զինվորական իշխանությունների գլխավոր նպատակն էր հանդիսանում: Կարգուկանոն հաստատելու որպես հիմնական միջոց բարձրագույն զինվորականների տեսանկյունից երկրի ողջ տարածքում զանգվածային պատժամիջոցների կիրառումն էր, և ռազմական հեղաշրջումից անմիջապես հետո զանգվածային ձերբակալություններ սկսվեցին: Սկզբնական շրջանում ձերբակալությունների որպես գլխավոր քիբախ ընտրվեցին ձախակողմյան ծայրահեղական կազմակերպությունները և «գորշ գայլերի» ազգայնամոլական շարժման ակտիվիստները: Դրանով զինվորականները փորձում էին կտրուկ միջոցներով վերջ դնել երկիրը կաթվածահար անող ահաբեկչությանը և բացառել այդ շարժումների կողմից հնարավոր հակազդեցությունը: Սակայն, զինվորական իշխանություններն ահաբեկչության դեմ պայքարի քողի տակ ձերբակալությունների և պատժամիջոցների լայնամասշտաբ գործողություններ սկսեցին, որոնց նպատակն էր «հարմար առիթը» օգտագործելով արմատախիլ անել «անցանկալի շարժումները»: Զինվորականները ջախջախիչ հարված հասցրին այն շարժումներին, որոնք զինվորականների տեսանկյունից վտանգ էին ներկայացնում քեմալական Թուրքիայի համար:

Չորրորդ գլխի երկրորդ ենթագլուխը կրում է «Մահմանադրական վերափոխումներ. 1982 թ. սահմանադրությունը» վերնագիրը, որտեղ ուսումնասիրվում է զինվորական իշխանությունների անմիջական վերահսկողությամբ ընդունված սահմանադրությունը, դրա հիմնական ուղղությունները և միտումները: Հանրապետական Թուրքիայի երրորդ՝ 1982 թ. սահմանադրությունը ժողովրդավարական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակումներ առաջ բերեց: Նոր սահմանադրությունն ուժեղացրեց բանակի դերը երկրի քաղաքական կյանքում և կառավարման համակարգում, ինչը հնարավորություն էր ստեղծում զինվորական հրամանատարության համար իշխանությունը քաղաքական կուսակցություններին փոխանցելուց հետո

քաղաքական կյանքի վրա ազդելու վերահսկողական լծակներն իրենց ձեռքում պահելու:

Չորրորդ գլխի վերջին՝ «Անցում քաղաքացիական կառավարման» ենթաբաժնում ներկայացվում են զինվորական իշխանությունների անմիջական վերահսկողությամբ իրականացված քաղաքական համակարգի վերափոխումները, դրանց հիմնական առանձնահատկությունները, ուսումնասիրվում է նոր քաղաքական կուսակցությունների ձևավորման գործընթացը: Քննության են առնվում իշխանությունը քաղաքացիական կուսակցություններին փոխանցելու զինվորականների գլխավոր նախապայմանները:

1980 թ. սեպտեմբերի 12-ի ռազմական հեղաշրջումը, ըստ Էրիկ Նորդլինգերի տեսության⁵⁶, կարելի է բնութագրել որպես *խնամակալ (guardian)* ռազմական հեղաշրջում, այսինքն, զինվորականների իշխանությունը ժամանակավոր բնույթ էր կրում, նրանք ռազմական հեղաշրջում էին իրականացրել՝ պատճառները վերացնելու և իշխանությունը կրկին քաղաքացիական ուժերին վերադարձնելու նպատակով: Սակայն, նախքան երկրի իշխանությունը քաղաքացիական ուժերին փոխանցելը՝ զինվորականները ձեռնամուխ եղան երկրում քաղաքական համակարգի վերափոխումներ իրականացնելուն: 1981 թ. հոկտեմբերի 16-ին զինվորական իշխանությունների կողմից, վերջին 120 տարիների ընթացքում առաջին անգամ, Թուրքիայում արգելվեցին բոլոր քաղաքական կուսակցությունները: Այդ քայլը հիմնականում ուղղված էր նախքան հեղաշրջումը գործող քաղաքական կուսակցությունների և դրանց ղեկավարների դեմ՝ նրանց գրկելով երկրում ծավալվելիք քաղաքական գործընթացներին մասնակցելու հնարավորությունից:

«Անցումային շրջանում» քաղաքական համակարգի վերափոխումների շրջանակներում զինվորականների կողմից իրականացված օրենսդրական փոփոխությունները նպատակաուղղված էին Թուրքիայում քաղաքական կյանքը վերահսկելի և կանխատեսելի դարձնելուն: Այդ փոփոխություններն իրականացնելուց հետո միայն զինվորականները ձեռնամուխ եղան իշխանությունը քաղաքական կուսակցություններին փոխանցելուն: Թեև զինվորականներն իշխանությունը փոխանցեցին կուսակցություններին (1983 թ. դեկտեմբերին), այնուամենայնիվ, նրանք քաղաքական համակարգի վերափոխումների միջոցով ստացան քաղաքական կյանքի վրա ազդելու բազմաթիվ լծակներ, որոնք հնարավորություն տվեցին շարունակելու որոշիչ դերակատարում ունենալ երկրի պետական-քաղաքական կյանքում:

Վերջաբանում ամփոփվում են ատենախոսության հիմնական

⁵⁶ Eric Nordlinger, նշվ. աշխ., էջ 10-19;

արդյունքները և արվում հետևյալ հիմնական եզրակացությունները.

- 1960-70-ական թթ. Թուրքիայում գործում էր բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների *ներքափանցող* մոդելը, այսինքն՝ բանակը քաղաքականացված էր և հանդես էր գալիս երկրի պաշտոնական գաղափարախոսության՝ քեմալիզմի պաշտպանի դիրքերից:
- 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումը, ի տարբերություն հանրապետական Թուրքիայի պատմության ընթացքում երբևէ տեղի ունեցած այլ հեղաշրջումների, ուղղված չէր հիմնականում մեկ կուսակցության կամ երևույթի դեմ և ուներ տարաբնույթ պատճառներ՝ քաղաքական համակարգի ճգնաժամ, իսլամական շարժումների զարգացում, գործադուլային ալիքի ահագնացում, ահաբեկչության աննախադեպ աճ և այլն:
- Ռազմական հեղաշրջման նախօրեին ահաբեկչությունը Թուրքիայում աննախադեպ ծավալների էր հասել, որն արդեն սպառնալիք էր ներկայացնում երկրի անվտանգությանը՝ ապակայունացնելով երկրի ներքին դրությունը՝ ճանապարհի հարթելով դեպի քաղաքացիական պատերազմ:
- 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումը կարելի է բնութագրել որպես խնամակալ հեղաշրջում, ինչը նշանակում է, որ զինվորականների իշխանությունը ժամանակավոր բնույթ էր կրում և հեղաշրջման պատճառները վերացնելուց պես նրանք իշխանությունը կրկին վերադարձնելու էին քաղաքացիական ուժերին:
- Ռազմական հեղաշրջումից հետո զինվորական իշխանությունները անցումային շրջանը (1980-1983 թթ.) որպես «հարմար առիթ» օգտագործելով՝ ուժեղ հարված հասցրին իրենց համար անցանկալի ուժերին, որոնք տեղ չունեին հեղաշրջման հեղինակների նախանշած քեմալական Թուրքիայում՝ քրդական շարժում, ձախ շարժում, ծայրահեղ իսլամական շարժումներ և այլն:
- Նախքան իշխանությունը քաղաքական կուսակցություններին փոխանցելը, բարձրաստիճան զինվորականները նոր սահմանադրության ընդունման և օրենսդրական փոփոխությունների միջոցով ավելի վերահսկելի դարձրին քաղաքական դաշտը և ուժեղացրին բանակի ազդեցության լծակները երկրի քաղաքական կյանքում, որոնք հնարավորություն տվեցին իշխանությունը կուսակցություններին փոխանցելուց հետո դեռ երկար տարիներ որոշիչ դեր խաղալ երկրի քաղաքական թափուրաբեմում:

1. Աջակողմյան ծայրահեղականների ահաբեկչությունը Թուրքիայում 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման նախօրեին, Մերձավոր Արևելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, հ. II, Եր., 2005, էջ 84-87:
2. Թուրքիայի 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման պատճառների շուրջ, Մերձավոր Արևելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, հ. III, Եր., 2006, էջ 51-55:
3. Ազգայնական շարժում կուսակցության («Գորշ գայլեր») գործունեության հիմնական փուլերը Թուրքիայում 1960-70-ական թթ., Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. IV, Եր., 2006, էջ 103-113:

Думанян Артур Дереникович

**ВОЕННЫЙ ПЕРЕВОРОТ 1980г. В ТУРЦИИ:
ПРИЧИНЫ, ПРОЦЕСС, ПОСЛЕДСТВИЯ**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – “Всемирная история”

Защита состоится 8-го июня 2007г. в 13⁰⁰ часов на заседании действующего при Институте востоковедения НАН РА спец. совета 006 по адресу: 375019, г. Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24г.

РЕЗЮМЕ

Комплексное исследование военного переворота 1980г. в Турции имеет важное научное и практическое значение. Оно весьма актуально не только для изучения истории Турции этого периода, но и для более глубокого понимания и оценки политических процессов в современной Турции, а также способов и форм воздействия армии на эти процессы.

Целью диссертации является многостороннее изучение военного переворота 1980г., выявление его истинных причин, характера и значения для дальнейшего развития Турции на основе широкого круга турецких и иных источников, значительная часть которых вводится в научный оборот впервые.

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованных источников и литературы.

Во введении обосновывается актуальность исследования, определяются его цели, методическая основа и научная новизна, обосновывается практическое значение работы, представляется краткий обзор использованных источников и литературы.

Первая глава диссертации озаглавлена «ОБОСТРЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В ТУРЦИИ В КОНЦЕ 1970-х годов» и состоит из трех параграфов. В параграфе «Межпартийная борьба и кризис политической ситуации» рассматриваются развитие политической ситуации в стране в период, предшествующий перевороту, деятельность основных партий, действующих на политической арене. Особое внимание уделяется анализу особенностей межпартийной борьбы, развернувшейся между действующими на политической арене основными политическими силами.

В этом параграфе подробно рассматривается также острый политический кризис, в который оказалась вовлечена страна в связи с президентскими выборами 1980г., когда в течение более пяти месяцев парламент страны так и не смог выбрать президента. В параграфе «Исламский фактор как причина военного переворота» рассматриваются усиление исламского фактора в общественно-политической жизни страны и подъем политического исламизма в 1970-х годах, исследуются их причины, а также анализируется их влияние на процесс созревания предпосылок для военного переворота. В последнем параграфе, озаглавленном «Активизация левых в политической жизни страны», рассматриваются вопросы резкой активизации деятельности левых политических сил и профсоюзных организаций, а также усиления волны организованных ими забастовок. Особое место отведено анализу позиции военных в вопросе активизации левых.

Вторая глава диссертации озаглавлена «Рост терроризма в 1970-х годах» и посвящена изучению набравшего силу в стране терроризма. В 1970-х годах терроризм в Турции достиг небывалых размеров, его основными инициаторами являлись пантюркистское движение «Серых волков» и левые экстремистские организации. В параграфе «Движение “серых волков”» подробно анализируются процесс основания и усиления движения «серых волков», на конкретных примерах анализируются основные цели развязанной ими террористической деятельности. В параграфе на основе новых источников освещаются также малоизвестные подробности взаимоотношений между «серыми волками» и турецкими властями. Во втором параграфе представлена «Террористическая деятельность левосторонних экстремистских организаций».

Третья глава работы озаглавлена «ВОЕННЫЙ ПЕРЕВОРОТ 12 СЕНТЯБРЯ». В первом параграфе исследуется «Роль армии в политической жизни Турции». Здесь на основе анализа особенностей военного переворота 1960г. и «вмешательства» военных в 1971г., рассматривается турецкая модель взаимодействия армия-общество, особое место уделяется выявлению закономерностей процесса трансформации армии в существенный фактор политической жизни страны. Во втором параграфе, озаглавленном «Подготовка, осуществление и процесс военного переворота», представлены подробности подготовки и осуществления военного переворота. Последний параграф третьей главы озаглавлен «Внешний фактор». Здесь рассматриваются проблемы воздействия внешних факторов на подготовку и процесс осуществления военного переворота.

Четвертая глава диссертации, озаглавленная «ПЕРЕХОДНЫЙ ПЕРИОД (1980-1983гг.)», посвящена периоду, начавшемуся после военного переворота. В первом параграфе рассмотрены особенности репрессивной политики военных властей, выявлены их основные цели. Военные власти под предлогом борьбы с терроризмом осуществили широкомасштабные аресты своих политических противников, целью которых являлось искоренение «нежелательных движений». Военные нанесли сокрушительный удар по тем движениям, которые с их точки зрения представляли опасность для основ кемалистской республики. Второй параграф – «Конституционные изменения: конституция 1982г.», посвящен анализу конституции, принятой под непосредственным контролем военных. В последнем параграфе – «Переход к гражданскому управлению» представлены главные законодательные особенности новой политической системы. Хотя в декабре 1983г. военные передали власть партиям, тем не менее, с помощью осуществленных ими законодательных реформ они получили значительные рычаги воздействия на политическую жизнь страны.

В заключении обобщаются основные выводы диссертации.

Artur Dumanyan

The 1980 military coup d'etat in Turkey
The causes, the progression and the repercussions

